

LEXICONUL DE LA BUDA. SINTEZĂ ȘI INOVAȚIE LEXICOGRAFICĂ

**Gheorghe CHIVU
Academia Română
Universitatea din București
(România)**

Abstract

The *Romanian-Latin-Hungarian-German Lexicon*, printed in Buda, in 1825, is the last and most important of the normative works written by the intellectuals of the Transylvanian School. Considered the first explanatory dictionary of the Romanian language, the lexicon includes, along with orthographic, orthoepic, morphological, lexical norms and etymological information, a special innovation, taken from the scientific lexicography of the time: identifying plants by their scientific name established by Carl von Linnaeus.

Key-words: *Transylvanian School, Romanian lexicography, Lexicon of Buda, names of plants, scientific terminology*

Résumé

L'œuvre *Lexiconul românesc-latinesc-unguresc-nemțesc*, imprimé à Buda, en 1825, est le dernier et le plus important des travaux normatifs élaborés par les érudits de l'École de Transylvanie. Considéré comme le premier dictionnaire de type explicatif de la langue roumaine, le *Lexicon* comprend, à côté des réglementations orthographiques, orthoépiques, morphologiques et lexicales, respectivement des informations à caractère étymologique, une innovation particulière, reprise de la lexicographie scientifique de l'époque : l'identification des plantes par leur nom latin établi par Carl von Linné.

Mots-clés: *l'École de Transylvanie, lexicographie roumaine, Le Lexicon de Buda, noms de plantes, terminologie scientifique*

Considerații preliminare

Lexiconul românesc-latinesc-unguresc-nemțesc, numit în mod curent *Lexiconul de la Buda*, este prima lucrare colectivă din istoria lexicografiei românești, realizată „de mai mulți autori, în cursul a trizeci și mai multor ani”, cum stă scris chiar pe foaia de titlu.

Cartea apărută în anul 1825 este însă o lucrare colectivă aparte, deoarece învățații care au elaborat-o, împărtășind aceleași idealuri iluministe și având, în principiu, aceleași opinii asupra constituirii, asupra dezvoltării și rafinării limbii

noastre de cultură, au lucrat nu concomitent, ci în succesiune la realizarea formei difuzate prin tipar. Începuturile lucrării au fost reprezentate de *Dictionarium Valachico-Latinum*, redactat de Samuil Micu, care avea gata o primă formă a lexiconului bilingv în anul 1801¹. După doi ani, cu concursul lui I. Molnar-Halitzki și al lui Virág Benedek, au fost adăugate echivalentele germane, respectiv maghiare ale intrărilor românești, iar în 1805, lexiconul, devenit astfel cvadrilingv, a fost supus unor noi adăugiri. (Formelor-titlu, scrise inițial doar cu litere latine și ortografie etimologizantă simplificată, le-au fost alăturate, pentru o mai mare deschidere a lucrării, echivalentele chirilice.) Această primă formă a viitorului lexicon budan a fost propusă spre publicare tipografiei Universității Craiești (în 1806 s-a imprimat „înștiințarea” pentru obținerea, prin liste de prenumeranți, a sumelor necesare tipăririi²). Textul va fi însă în continuare revizuit și completat de Vasile Coloși³, apoi de Ioan Corneli și îndeosebi, din 1820, de Petru Maior, căruia i se datorează, practic, norma ortografică ilustrată de forma tipărită a *Lexiconului* și perspectiva etimologică a întregii lucrări. Iar coordonarea și apoi imprimarea textului cunoscut astăzi sunt datorate lui Ioan Teodorovici și lui Alexandru Teodori.⁴

Revenirile repetate asupra *Dicționarului român-latin* redactat de Samuil Micu, datorate unor autori diferiți, ce au lucrat asupra formei și chiar asupra conținutului textului în momente distincte, au făcut ca tipăritura apărută la Buda, în 1825, să înglobeze, în perspectivă lexicografică, cele mai importante idei lingvistice ale mișcării iluministe transilvănene și să promoveze propunerile ce s-au dovedit viabile în încercarea programatică de normare explicită, din perspective diferite, a limbii noastre de cultură (după simplificarea și apoi rafinarea primelor norme de scriere cu litere latine potrivit principiului etimologic, elaborate de Samuil Micu⁵; după codificarea principalelor norme morfologice⁶, pe baza tradiției scrisului literar anterior și prin aplicarea modelului latinesc; acceptând și promovând înnoirea

¹ Textul a fost editat de L. Gáldi (Samuelis Klein, *Dictionarium Valachico-Latinum*, Budapest, 1944).

² Vezi Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche. 1508-1830*, II, Edițiunea Academiei Române, București, 1910: 481-482.

³ În 1814, în forma reimprimată a „înștiințării” pentru tipărirea cărții (vezi Ioan Bianu, Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche. 1508-1830*, IV. *Adăugiri și îndreptări*, Edițiunea Academiei Române, București, 1944: 276-277), se menționează faptul că textul, „așezat” de Samuil Micu, a fost „ceva îndreptat și către sfârșit dus” de Vasile Coloși.

⁴ Vezi sinteza opiniilor privitoare la contribuția fiecăruia dintre acești învățați la realizarea dicționarului, în Mircea Seche, *Schiță de istorie a lexicografiei române*, I, Editura Științifică, București, 1966: 30-31 și Sámuel Domokos, *Tipografia din Buda. Contribuția ei la formarea științei și literaturii române din Transilvania la începutul secolului al XIX-lea*, Gyula, 1994: 37-42, 74-82.

⁵ Normele ortografice etimologizante au fost publicate în 1779, ca anexă la *Cartea de rugăciuni*, și codificate, în 1780, în prima ediție din *Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae*.

⁶ Codificarea s-a făcut baza modelului limbii latine, promovat în *Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae*, gramatica lui Samuil Micu și Gheorghe Șincai, tipărită în primă ediție la Viena, în 1780.

neologică masivă a scrisului literar, modalitate de întărire a caracterului romanic al limbii noastre prin împrumuturi din latină și din limbile romanice⁷; utilizând multe surse utile, unele disponibile chiar în formă tipărită, pentru configurarea unui lexic literar adecvat noilor circumstanțe culturale, în ambele sale componente, populară și cultă).

Primul lexicon modern al limbii române

Lazăr Șăineanu, evaluând dezvoltarea filologiei noastre până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, aprecia că *Lexiconul budan* marchează „începutul lexicografiei românești moderne”⁸. Era o apreciere superlativă, în condițiile dezvoltării intensive cunoscute de lexicografia românească după 1825⁹, bazată pe datele privind difuzarea externă cunoscută de *Lexiconul rumânesc-latinesc-unguresc-nemțesc* și pe utilizarea lui de către mari lingviști europeni (între care Friedrich Diez și Bartholomeus Kopitar¹⁰), semne indiscutabile de validare a importanței și a valorii științifice a cărții. Cu siguranță însă, un rol mai important în evaluarea făcută de Lazăr Șăineanu tipăririi din 1825 l-a avut prestigiul intern al lucrării. Apreciată de toți lexicografii vremii, ea a devenit sursă importantă pentru *Dicționarul limbei române*, primul nostru dicționar academic, realizat de către August Treboniu Laurian și Ioan C. Massim, și pentru *Etymologicum Magnum Romaniae*, datorat lui B. P. Hasdeu. Iar studii numeroase, consacrate ulterior fie Școlii Ardelene în ansamblu, fie istoriei lingvisticii românești sau istoriei limbii noastre literare, au pus în evidență mai multe caracteristici remarcabile, care argumentează rolul avut de tipăritura apărută la Buda, în anul 1825, în procesul de constituire a românei literare moderne.

S-a constatat astfel că *Lexiconul rumânesc-latinesc-unguresc-nemțesc* este, în mod indiscutabil, primul nostru dicționar normativ. Ortografierea cu litere latine a cuvintelor-titlu, potrivit principiilor scrisului etimologizant, era menită nu doar să evidențieze originea latină a multor cuvinte¹¹ (termenii cu alte origini erau scriși, în mod firesc, analogic), ci și să faciliteze unificarea formală a limbii noastre de cultură. (Scrisul chirilic, fonologic în esență, menținea, chiar și după simplificarea majoră a alfabetului slavon, propusă de Ion Heliade Rădulescu¹², diferențele

⁷ Vezi, pentru ponderea și pentru forma neologismelor latino-romanice din textele primei jumătăți a secolului al XIX-lea, în primul rând N. A. Ursu, Despina Ursu, *Împrumutul lexical în procesul modernizării limbii române literare (1760–1860)*, II, III, partea I și partea a II-a, Iași, 2006, 2011.

⁸ Lazăr Șăineanu, *Istoria filologiei române*, ediția a II-a, București, 1895: 184.

⁹ Vezi pentru dicționarele elaborate din 1825 până la 1870, Mircea Seche, *op. cit.*, I, 1966: 34–101.

¹⁰ Vezi detalii la Mircea Seche, *op. cit.*, I, 1966: 33.

¹¹ Argumentând acest rol al scrisului etimologizant, Petru Maior nota în *Dialog pentru începutul limbei române întră nepot și unchi*, tipărit în 1819 și republicat ca text de susținere și de explicitare în partea introductivă a *Lexiconului de la Buda*: „De câte ori mi s-au întâmplat mie de, îndoindu-mă de vrun cuvânt, oare latinesc este, cât l-am scris cu slove sau litere latine, îndată cu strălucire i se văzu latina lui față ...” (p. 72).

¹² A se vedea principiile formulate de marele cărturar în introducerea la *Gramatica românească* din 1828 (editată de Valeria Guțu Romalo, Editura Eminescu, București, 1980).

fonetice existente între variantele literare aflate încă în uz, în prima jumătate a veacului al XIX-lea, în interiorul marilor provincii istorice românești.) Ortografia etimologizantă utilizată în *Lexiconul budan* asigura apoi deopotrivă unitatea morfologică și unitatea lexicală a scrisului literar, prin păstrarea intactă (fără alternanțe formale) a radicalului unui cuvânt în cadrul paradigmei și prin evidențierea relației existente între cuvintele înrudite în cadrul familiilor lexicale. (A se vedea, de exemplu, grafia cuvintelor-titlu *românesce*, respectiv *românescu*, corelată cu aceea a formei de bază, *românu*.¹³) Tot în scopul normării morfologice, toate formele de bază nominale de masculin și de neutru, precum și formele verbale de indicativ prezent 1 singular (devenite forme-titlu, potrivit modelului lexicografic latinesc) primeau, drept marcă distinctivă, grafemul *-u* (*arinu*, *bârbatu*, *lemn*, *multu*; *facu*, *mergu*, *uitu*). (Această normă, având exclusiv valoare morfologică¹⁴, va rămâne în vigoare până spre mijlocul secolului al XX-lea.) Normarea ortoepică este și ea inclusă pentru prima dată într-o lucrare lingvistică românească, rostirea formelor-titlu fiind indicată de grafia cu litere chirilice plasată de regulă după indicațiile morfologice de bază date pentru formele-titlu (de exemplu „*câne*, m. pl. *ni*. *кѢНЕ*, subst.”, „*suntu*, a fi, *fostu*. *сѢНТ*, *а* *ѢИ*, *ѢОСТ*”). Normarea ortografică implica, desigur, și încercarea de impunere a unor grafeme specifice limbii române, pe care autorii sistemelor ortografice cu litere latine le-au căutat decenii la rând. Mă refer nu atât la *ce*, *ci* și *ge*, *gi*, utilizate pentru a notape *č*, respectiv pe *ğ* (de exemplu *cerbice*, *cina*; *gemu*, *ginere*) sau la *che*, *chi* și *ghe*, *ghi*, pentru a nota pe *k*, respectiv pe *g* (*chematu*, *chiaie*; *ghemu*, *ghindură*), sugerate în epocă de contactul intens cu scrisul italianesc, cât mai ales la *ș* și *ț*, grafeme originale impuse relativ târziu, dar notate frecvent în dicționarul din 1825 cu valoarea actuală (*fluerașu*, *școlă*, *șeseșeci*; *bățu*, *remășită*, *țeră* și altele), chiar dacă nu ca litere pe deplin constituite, ci adesea doar ca variante contextuale pentru *s(+i)*, respectiv *t(+i)*¹⁵.

Lexiconul de la Buda este, de asemenea, primul nostru dicționar explicativ tipărit, deoarece în mod constant sensurile cuvintelor plurisemantice, ordonate de regulă în filiație logică (o inovație lexicografică demnă de reamintit) și fiind uneori numerotate, sunt indicate nu doar prin sinonime, procedeu uzual în lexicografia vremii, ci adesea prin autentice definiții lexicografice. În cadrul articolului *casă* citim, spre exemplu, două explicitări semantice: „1. se înțelegu tóte chiliile quóte suntu suptu unu acoperișu”, respectiv „2. una dentrò quéle mai multe quare se află subtu unu acoperișu, adeq: chilie”. Iar în cadrul intrării *césu*, aflăm, ca definiție

¹³ Exemplele cu rol ilustrativ pentru ortografie sunt reproduse sub forma existentă în *Lexiconul budan*.

¹⁴ Acest *u* final, învestit cu rol morfologic, nu se rostea atunci când litera precedentă corespundea unei consoane, fapt indicat de formele chirilice atașate cuvintelor-titlu.

¹⁵ Vezi, pentru istoria acestor ultime grafeme, și Pârvu Boerescu, *Din istoria scrierii românești*, Editura Academiei Române, București, 2014: 327.

pentru sensul de bază al cuvântului-titlu, „1. tĕmpu séu a 24 parte din ȃi”, iar pentru indicarea unuia dintre sensurile secundare, „2. unélta qué aretătore de tĕmpu”.

S-a constatat apoi că *Lexiconul românesc-latinesc-unguresc-nemțesc* este și primul nostru dicționar de tip etimologic, ce a văzut lumina tiparului ca lucrare independentă. S-a scris, fără a se insista suficient asupra chestiunii, despre prezența multor etimoane latinești la finele a numeroase articole din cadrul tipăririi apărute în 1825¹⁶, respectiv a unor trimiteri la cuvinte cu origine latină identificate în diverse limbi romanice, asemănătoare formal și semantic cu formele-titlu din *Lexicon*. S-a scris însă mai mult și, în opinia noastră, inadecvat, despre indicarea unor etimoane latinești eronate pentru diverse cuvinte slave, maghiare sau turcești¹⁷, constatarea părănd să argumenteze „sacrificarea conștientă a adevărului științific”¹⁸, pe care autorii etimologiilor incluse în *Lexiconul de la Buda* (Ioan Corneli, dar mai ales Petru Maior) ar fi făcut-o în „încercarea de a fixa cu orice preț o origine latină unui număr de cuvinte a căror etimologie era alta”¹⁹.

Petru Maior, autorul celor mai multe etimologii incluse în *Lexiconul românesc-latinesc-unguresc-nemțesc*, etimologii ce trebuie subordonate etapei numite în istoria științei etimologice „etimologia – origine”, bazată pe metoda comparativă²⁰, urmărea însă un alt scop decât etimologii moderni²¹. Cu limitele impuse de cunoștințele privind istoria limbii române, respectiv de nivelul atins în epocă de cercetările etimologice, marele cărturar oferea cititorilor probe în favoarea

¹⁶ Examinând aceste indicații de tip etimologic, I. Șiadbei a conchis că „*Lexiconul budan* conține peste o mie de etimologii latine rămase valabile” (*Lexicografia română și istoria cuvintelor*, în „*Limba română*”, VI, nr. 6/1957: 17).

¹⁷ Vezi o inventariere a celor mai interesante dintre aceste etimoane eronate în articolul nostru *Lexiconul de la Buda, primul dicționar modern al limbii române*, în „*Analele Universității «Al. I. Cuza» din Iași*”, secțiunea IIIe, *Lingvistică*, LVIII, 2012: 45–56.

¹⁸ Mircea Seche, *op. cit.*, I, 1966: 33.

¹⁹ Ion Gheție, în Iorgu Iordan (coordonator), *Istoria științelor în România. Lingvistica*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1975: 31.

²⁰ Vezi pentru detalii privind acest tip de etimologie, Marius Sala, *Introducere în etimologia limbii române*, Univers Enciclopedic, București, 1999: 15, 17.

²¹ În prefața la *Orthographia Romana sive Latino-Valachica una cum clavi*, reluată fără nicio modificare în dicționarul apărut în 1825, Petru Maior afirma explicit: “Dum higitur in hoc opusculo subinde ajo, hanc vel illam vocem a certa dictione Latina, aut Italica, Hispanica et forte Gallica proficisci, non id innuere volo quod eam vocem Valachi adoptaverint ex docta lingua Latina, aut praelaudatis Dialectis, sed communionem sive cognationem duntaxat indigito.” [Când pe parcursul acestei lucrări zic că un cuvânt sau altul pleacă de la un anumit cuvânt latin, italian, spaniol și, poate, francez, nu vreau să dau de înțeles că românii au adoptat acel cuvânt din limba latină literară sau din sus-pomenitele limbi, ci invoc numai comuniunea sau înrudirea.] (p. VIII). Ideea este reluată în paragraful 15 al cărții: „Tandem omnino animadverti volo (quod etiam in *Praefatione* innui), dum ajo, quampiam dictionem Valachicam ab aliqua voce Latina, aut Italica proficisci, neutiqum id intendere, quod ea dictio a Latina, aut Italica lingua trahat originem ..., sed solum communionem, sive affinitatem indigitare.” [Vreau să atrag foarte insistent atenția (ceea ce am indicat și în *Prefață*) că atunci când zic că cutare cuvânt românesc pornește de la vreun cuvânt latin sau italian, nicium nu înțeleg prin aceea că acel cuvânt românesc își trage originea din limba latină sau italiană ..., ci vreau numai să arăt comuniunea sau înrudirea.] În ambele citate am preluat traducerea dată textului latinesc de către Florea Fugariu, în *Școala Ardeleană*, II, Editura Minerva, București, 1983: 457, 470–471.

„înrudirii” sau a „comuniunii” unor cuvinte, adică a descendenței acestora din același etimon latinesc îndepărtat. Era aceasta o modalitate de a completa informațiile privind latinitatea fondului principal lexical oferite de „cheia” ortografică, prin care „cele ascunse a rădăcinii cuvintelor se deșchid (adecă mod de a cunoaște rădăcina cuvintelor românești)”, cum se precizează în prefața românească a volumului tipărit la Buda în 1825²². Iar pentru același motiv, numeroase cuvinte din *Lexicon*, a căror origine latinească era evidentă, nu au fost însoțite de trimiteri la forme latinești sau romanice corespunzătoare²³.

Componenta etimologică a ultimei lucrări importante a Școlii Ardelene, concordantă în concepție și în limitele de aplicare cu stadiul atins, la începutul secolului al XIX-lea, de știința etimologiei, respectiv de cunoștințele savanților vremii privind istoria limbii noastre, a fost deci o modalitate de argumentare și de evidențiere a originii latine a celor mai multe cuvinte din vocabularul de bază al limbii române.

Iar analiza bogatului inventar lexical cuprins în *Lexiconul de la Buda* arată, de asemenea, că tipăritura din 1825 este primul dicționar românesc tipărit destinat marelui public, în care sunt incluse și implicit recomandate pentru uzul literar numeroase neologisme latinești și romanice²⁴. Dintr-o listă ce poate fi oricând îmbogățită, selectăm intrări precum: *acord, adagiu, alabastru, apoplexie, argilă, atlas, austru, asil* „azil”, *bancă* „bancnotă”, *bandă, baron, baston, bestie, bibliotecă, briliant, cabală, cabalist, cabalistic, cabinet, cacao, cadavru, cadet, caduc, caducitate, camfor, canal, canonic, capelă, capital, casarmă, fabulă, falangă, familie, flegmă, formă, fruct, fundament, fundație, galant, gazetă, generos, grație, ipocritu, labirint, linie, literă, maghiștriat, materie, medic, medișină, modă, moral, muză, natură, nobil, notă, numitoriu, oculistă, opac, paradigmă, paragraf, pardon, pargament*, „pergament”, *parlament, parolă, pericol, plan, planetă, plasmă, poezie, poligamie, politic* „politician”, *pompă, pompos, prescrie* (s.v. *prescriu*), *pretext, probă, produce* (s.v. *producu*), *protocol, pur, rată, respirație, sacrificiu, sacrileghiu, sală, scop, senat, senator, statuă, statură, sumă, taxă* (scris *tacsă*), *tutoru, umbrelă* sau *urină*. Sunt acestea împrumuturi asimilate fonetic și morfologic

²² Formularea reia, în fapt, și explicitează ideea cuprinsă în titlul lucrării consacrate de Petru Maior, în 1819, ortografiei etimologizante: „*Orthografia Romana sive Latino-Valachica una cum clavi, qua penetralia originationis vocum reserantur*”.

²³ Selectăm, dintr-o listă extrem de cuprinzătoare de posibile exemple, cuvinte ca: *avea, bunățate, cap, corn, da, domn, dormi, față, frunză, frupt, lână, părea, poartă, rază, undă, vedea* sau *viu*. Multe dintre aceste cuvinte fuseseră folosite, în ediția din 1805 a *Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae*, pentru ilustrarea capitolului intitulat *De formandis Daco-Romanis vocibus ex Latinis*, prima lucrare de fonetică istorică tipărită în spațiul românesc.

²⁴ Vezi, ca primă cercetare detaliată a chestiunii, studiul Paulinei Cheie, *Neologismul de origine latino-romanică în Lexiconul de la Buda*, publicat în „*Limba română*”, XXXII, nr. 3/ 1983: 206–215. Iar pentru alte numeroase exemple, care arată și circulația în epocă a acestor neologisme, vezi N. A. Ursu, *Despina Ursu, op. cit.*

„firii” latine a românei, adică trăsăturilor origine ale limbii noastre. Iar promovarea lor pentru utilizare largă, într-un dorit „lexic neologic de cultură generală” (Ion Gheție), era menită să învingă „neajungerea” limbii noastre, manifestată în traducerile făcute din limbi europene de cultură, și să faciliteze „polirea”, adică rafinarea uzului elevat, modern, către care tindea româna literară. În corelație cu fondul lexical moștenit din latină, amplificat cu împrumuturi vechi deja acceptate de uzul comun și devenite astfel lexic „de obște” (promovarea lui însemna întărirea romanității prin românitate), acest fond neologic trebuia să consolideze (prin reromanizare) caracteristicile origine ale românei²⁵.

Sinteză și inovație lexicografică

Lexiconul de la Buda, ultima și cea mai complexă lucrare programatică a Școlii Ardelene, reflectă deci opiniile învățaților de frunte ai mișcării iluministe transilvănene asupra originii limbii noastre și a reprezentat instrumentul adecvat pentru normarea și pentru rafinarea românei literare în deceniile de mijloc ale secolului al XIX-lea. Cartea apărută în 1825, primul dicționar românesc modern (ortografic, ortoepic, morfologic, explicativ și etimologic), este totodată o sinteză lexicografică, în paginile sale fiind înregistrate cuvinte preluate din vorbirea elevată a vremii, din scrieri contemporane, unele tipărite, dar și regionalisme sau elemente specifice vorbirii populare, fără niciun fel de restricții puriste²⁶, creându-se astfel, foarte probabil, cel mai bogat inventar lexical inclus până atunci într-un lexicon românesc tipărit.²⁷

Probează cu prisosință această afirmație cercetarea unui cuprinzător câmp lexical, cel al denumirilor de plante (în sens general), care numără, în *Lexiconul românesc-latinesc-unguresc-nemțesc*, după o evaluare recentă²⁸, circa 1 000 de unități lexicale.

²⁵ Vezi argumente pentru importanța, pentru rolul și pentru ponderea cele două componente (internă și externă) ale procesului de constituire a românei literare moderne în concepția învățaților Școlii Ardelene, studiul *Moștenirea latină și influența latino-romană în limba română modernă*, în Corin Braga (coord. general), *Enciclopedia imaginărilor din România*, vol. II (coord. Elena Platon, consultant științific Gh. Chivu), *Patrimoniu și imaginar lingvistic*, Iași, Editura Polirom, 2020: 50–69.

²⁶ Susține, între altele, această afirmație o trimitere corelativă, prin care cititorul articolului „*pâne*. ПАНЕ panis ...”, consacrat unui cuvânt moștenit din limba latină, este trimis, pentru informații suplimentare, la articolul în care este tratat un cuvânt neromanic: „*plura V. in pită*”.

²⁷ În anii 1822 și 1823, „din orânduiala” lui Ioan Bobb, apăruse la Cluj un *Dicționar românesc, latinesc și unghuresc* în două volume, care are, potrivit unor evaluări sumare, circa 11 000 de cuvinte (Mîrcea Seche, *op. cit.*, I, p. 29). La o evaluare de asemenea sumară, textul apărut în 1825 la Buda cuprinde însă, în cele doar 771 de pagini ale sale, circa 12 000 de cuvinte-titlu, iar în multe articole sunt atestate adesea mai multe sinonime ale formelor-titlu. (Vezi în același sens al inventarului mai bogat al *Lexiconului budan*, I. Șiadbei, *art. cit.*, p. 17.)

²⁸ Irina Vlădescu, *Terminologia botanică românească – între tradiție și influențe culturale*, Editura Universității din București, 2020: 68.

Fără să întreprindem o analiză detaliată, din puncte diverse de vedere, a acestui grup masiv de cuvinte²⁹, constatăm că în cadrul lui sunt înregistrate *plânte* diferite, pentru care notăm, selectiv, nume cu origini diverse pentru arbori: *acaț, chedru, fag, maslin, sorb, teiu, ulm*, pentru arbuști: *agriși, iorgovan „liliac”, măceș, rug, sasafras*, pentru pomi fructiferi: *chitru, cireș, gutiiu, măr, persec, smochin, vișin*, pentru cereale și plante furajere: *alac, cucuruz, hrișcă, mălaiu, oriz, păpușoiu, săcară, tătarcă „hrișcă”*, pentru ciuperci, licheni sau mușchi: *burete, minătarcă, mușchiu, plumână*, pentru flori și plante ornamentale: *boglariu „gălbenea”, carofil „garoafă”, ghiocel, iașint „zambilă”, lilie „crin”, narțiș, rujă, sânziană*, pentru ierburi și plante medicinale: *aloe, betonică, feregă, ghimberiu, isop, mintă, plumânare, spine, valerian, veronică*, respectiv pentru legume și plante comestibile: *aiu, bob, curechiu, fasole, linte, mazere, mere de pământ „cartofi”, păstârnac, sălată*. Sinonimele utilizate pentru identificarea plantei al cărei nume este înregistrat ca formă-titlu, procedeu uzual nu doar în lexicografia românească a vremii, sunt foarte numeroase. Iată câteva exemple, care pun în evidență numărul mare de denumiri populare sau regionale inventariate: *barba sasului, adecă coada calului, coada iepei, piru porcului, iarbă de cositoriu; crestășea, adecă tâlhăre, susaiu-de-pădure; cucuruz – mălaiu, păpușoiu, porumb; hagimă – ceapă măruntă, ceapă tufoasă; limba oaiei – plătagină, minciună; mălinu roșu, adecă scumpie, liliacu; mintă – izmă oarbă, creață; scrinte – scumpie, iorgovan, melin, boroșlan; unguraș, altmintre cătușnică, iarbă flocoasă³⁰*. În două situații, cuvântul-titlu primește (și) definiții circumstanțiale: „*potroacă*, o iarbă sau plântă care se face în iulie, cu flori tufoase roșii; ferea pământului, țentaurea, iarbă de friguri”, „*sânziană*, o plântă cu flori galbene, care înflorește cătră sfârșitul lui iunie”.

Dincolo de varietatea etimologică a numelor de plante consemnate în *Lexiconul budan*, trebuie remarcată utilizarea în cadrul articolelor a unor lexeme clasificatoare, sugerate, foarte probabil, de terminologia științifică botanică, prezența acestora fiind uneori necesară și pentru identificarea unui sens special avut de un cuvânt plurisemantic. Astfel forma-titlu este urmată în mod curent de „un lemn” sau „un pom” (s.v. *acaț, jugastru, salbă moale, sânger* ș.a.), „o (altă) plântă” (s.v. *aișor, auriculă, betonică, cucurbeșea, ferecuță, floare broștească, gălbinare, limba cânelui, merișor, mușcat de dracul, zărnă* ș.a.), „o iarbă” sau „un feliu de iarbă” (s.v. *costreiu, mătrăgună, pir, potroacă, scrintitoare* ș.a.). „o floare” (s.v. *barba împăratului, belșiță, clocoșel, ghiocel, silur* ș.a.), „o buruiană” (s.v. *blabornic, brânca ursului, turiță* ș.a.) sau „un burete” (s.v. *beșina calului*). În

²⁹ A se vedea pentru o astfel de exemplară analiză lucrarea profesorului Nicolae Felecan, *Terminologia corpului uman în limba română*, publicată în formă revăzută și amplificată la Editura Argonaut–Editura Mega, din Cluj-Napoca, în anul 2005.

³⁰ Pentru lista integrală a numelor de plante înregistrate în *Lexiconul de la Buda*, vezi Irina Vlădescu, *op. cit.*, 2000: 134-138, iar pentru contextele imediate în care apar acestea, vezi anexa lucrării citate, p. 183–252.

articolele *Lexiconului*, apar în această poziție și rare, dar semnificative neologisme științifice, precum *tip*: „*carpenă*, o plântă, într-alt tip miază-noapte”, sau *spețe* (scris *specie*): „*pore*, spețe de ceapă sau hagime”.

Cea mai semnificativă inovație, apărută cu siguranță sub influența terminologiei botanice stabilite de Carl von Linné, este însă utilizarea constantă a denumirii latinești a plantei indicate de majoritatea formelor-titlu. Iar această denumire, folosită ca substitut științific al definiției, este urmată constant de abrevierea numelui savantului suedez (*Linn*). Cităm, spre ilustrare³¹, nume de plante bine cunoscute, precum: *aiu de pădure*. *Allium martagon* Linn., *betonică*. *Betonica officinalis* Linn., *coriandru*. *Coriandrum sativum* Linn., *curechiu*. *Brassica oleracea, vel capitata* Linn., *fasole oloagă*. *Phaseolus nanus* Linn., *floarea soarelui de gradină*. *Helianthus annuus* Linn., *ghiocel*. *Galanthus nivalis* Linn., *jugastru*. *Acer campestre* Linn., *mătrăgună*. *Atropa belladonna* Linn., *nalbă albă*. *Althaea officinalis* Linn., *sânziană*. *Galium verum* Linn., *tăbac în frunză*. *Nicotiana tabacum* Linn., *urzică moartă*. *Lamium album* Linn., dar și câteva denumiri cu circulație mai restrânsă: *alacu*. *Triticum monocorum* Linn., *belșiță*. *Ca[n]na indica* Linn., *calmu*. *Calamus acorus vel calamus odoratus* Linn., *duminecea*. *Lysimachia numularia* Linn., *gălbinare*. *Serratula tinctoria* Linn., *iarbă de curcă*. *Fumaria officinalis* Linn., *limba boului*. *Anchusa officinalis* Linn., *lup*. *Rhinantus cristagalli* Linn., *părășin*. *Briza media* Linn., *silur*. *Euphrasia officinalis* Linn., *zârnă*. *Solanum nigrum* Linn.

Inspirat din literatura de specialitate a vremii³², care a determinat, între altele, apariția în spațiul românesc a unei liste trilingve de plante, tipărită în 1783 de Benkő József, sub titlul *Nomina vegetabilium*, intens folosită în secolul al XIX-lea, în spațiul transilvan, și a unui dicționar manuscris, *Vocabularium pertinens ad tria Regnum Naturae*, întocmit de Gheorghe Șincai între anii 1808 și 1810³³, foarte probabil cunoscut învățaților iluminiști, procedeu este o inovație absolută în lexicoanele românești destinate publicului larg.

³¹ Selectăm pentru ilustrare doar cuvântul-titlu și numele științific latinesc, urmat de abrevierea sursei utilizate.

³² *Species plantarum*, respectiv *Genera plantarum*, publicate de Carl von Linné în 1753, respectiv în 1767, au avut o circulație europeană, fiind cu certitudine cunoscute și învățaților ardeleni, inclusiv celor care au definitivat *Lexiconul de la Buda*.

³³ Vezi detalii privind aceste texte la Ion Coteanu, *Prima listă a numelor românești de plante*, București, Institutul de Linguistică Română, 1942, și la Al. Borza, *Primul dicționar de științe naturale românesc, Vocabularium pertinens ad tria Regna Naturae de Gh. Șincai*, în „Dacoromania”, V, 1927–1928: 553–563. Iar pentru ipoteze privind relația lor cu *Lexiconul de la Buda*, vezi și articolul nostru *Prima listă de plante și începuturile terminologiei botanice românești*, publicat în *Ion Coteanu - in memoriam*, editori Gh. Chivu și Oana Uță Bărbulescu, Editura Universității din București, 2014: 95–100.

Considerații finale

Lexiconul românesc-latinesc-unguresc-nemțesc, tipărit la Buda, în anul 1825, este ultima și cea mai importantă dintre lucrările normative elaborate de către învățații Școlii Ardelene. Considerat a fi primul dicționar de tip explicativ al limbii române, *Lexiconul* cuprinde reglementări ortografice, ortoepice, morfologice și lexicale, importante pentru normarea formei elevate a limbii noastre de cultură în deceniile de mijloc ale secolului al XIX-lea. Împrumutul masiv de neologisme latinești sau romanice este menit să consolideze caracterul romanic originar al limbii noastre, iar considerațiile cu caracter etimologic vin să argumenteze, alături de ortografia etimologizantă, latinitatea fondului lexical de bază. Acestor caracteristici, care probează modernitatea *Lexiconului budan*, li se alătură o inovație aparte, preluată din lexicografia științifică a vremii: identificarea plantelor prin numele latinesc stabilit de Carl von Linné, substituit constant al definiției.

BIBLIOGRAFIE

- Bianu, Ioan, Hodoș, Nerva, *Bibliografia românească veche. 1508–1830*, II, București, Edițiunea Academiei Române, 1910.
- Bianu, Ioan, Simonescu, Dan, *Bibliografia românească veche. 1508–1830*, IV. *Adăogiri și îndreptări*, București, Edițiunea Academiei Române, 1944.
- Boerescu, Pârvu, *Din istoria scrierii românești*, București, Editura Academiei Române, 2014.
- Borza, Al., *Primul dicționar de științe naturale românesc, Vocabularium pertinens ad tria Regna Naturae de Gh. Șincai*, în „Dacoromania”, V, 1927–1928, pp. 553–563.
- Cheie, Paulina, *Neologismul de origine latino-romanică în Lexiconul de la Buda*, în „Limba română”, XXXII, 1983, nr. 3, pp. 206–215.
- Chivu, Gh., *Prima listă de plante și începuturile terminologiei botanice românești*, în *Ion Coteanu – in memoriam*, editori Gh. Chivu și Oana Uță Bărbulescu, Editura Universității din București, 2014, pp. 95–100.
- Chivu, Gh., *Lexiconul de la Buda, primul dicționar modern al limbii române*, în „Analele Universității «Al. I. Cuza» din Iași”, secțiunea IIIe, Lingvistică, LVIII, 2012, pp. 45–56.
- Chivu, Gh., *Moștenirea latină și influența latino-romanică în limba română modernă*, în Corin Braga (coord. general), *Enciclopedia imaginariilor din România*, II. *Patrimoniul și imaginar lingvistic*, Iași, Editura Polirom, 2020, pp. 50–69.
- Coteanu, Ion, *Prima listă a numelor românești de plante*, București, Institutul de Lingvistică Română, 1942.

- Domokos, Sámuel, *Tipografia din Buda. Contribuția ei la formarea științei și literaturii române din Transilvania la începutul secolului al XIX-lea*, Gyula, 1994.
- Felecan, Nicolae, *Terminologia corpului uman în limba română*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut– Editura Mega, 2005.
- Fugariu, Florea (editor), *Școala Ardeleană*, II, București, Editura Minerva, 1983.
- Iordan, Iorgu (coordonator), *Istoria științelor în România. Lingvistica*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1975.
- Sala, Marius, *Introducere în etimologia limbii române*, București, Univers Enciclopedic, 1999.
- Seche, Mircea, *Schiță de istorie a lexicografiei române*, I, București, Editura Științifică, 1966.
- Șăineanu, Lazăr, *Istoria filologiei române*, ediția a II-a, București, 1895.
- Șiadbei, I., *Lexicografia română și istoria cuvintelor*, în „Limba română”, VI, 1957, nr. 6, pp. 14-30.
- Ursu, N. A., Despina Ursu, *Împrumutul lexical în procesul modernizării limbii române literare (1760-1860)*, II, III, partea I și partea a II-a, Iași, Editura Cronica, 2006, 2011.
- Vlădescu, Irina, *Terminologia botanică românească – între tradiție și influențe culturale*, Editura Universității din București, 2020.

IZVOARE

- Bobb, Ioan, *Dicționarul rumânesc, latinesc și unguresc*, I–II, Cluj, 1822–1823.
- Klein, Samuelis, *Dictionarium Valachico-Latinum*, ediție de L. Gáldi, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1944.
- Maior, Petru, *Orthographia Romana sive Latino-Valachica una cum clavi*, Budae, Typis Regiae Universitatis Hungaricae, 1819.
- Micu, Samuil, Șincai, Gheorghe, *Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae*, Vindobonae, 1780; ed. a II-a, Budae, Typis Regiae Universitatis Pestanae, 1805; ediție Mircea Zdrenghea, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1980.
- Heliade Rădulescu, Ion, *Gramatică românească*, Sibiu, 1828; ediție de Valeria Guțu Romalo, București, Editura Eminescu, 1980.
- *** *Lexiconul românesc-latinesc-unguresc-nemțesc*, Budae, Typis Tipographiae Regiae Universitatis Hungaricae, 1825; ediție electronică de Maria Aldea et alii (<http://dspace.bcucuj.ro/handle/123456789/48723>).